

Політизація українського руху на початку ХХ ст.

У ХХ ст. Росія прийшла, поєднуючи процеси економічної, соціальної модернізації з залишками кріпосницької системи, головним уособленням якої була державно-політична структура країни.

Американський історик Л. Гаймсон відзначає: “З соціального погляду це поєднання полягає в тому, що, незважаючи на розвиток класових відносин у суспільстві, в селах і навіть містах зберігалися залишки станової і кастової системи, особливо у взаєминах верхів і низів. З економічного погляду це значило, що, незважаючи на безсумнівний розвиток ринкових і капіталістичних відносин навіть у селі, воно мало відбиток докапіталістичного ладу напівкріпосницьких відносин у функціонуванні селянського двору й поміщицького землеволодіння, а також у їх взаєминах. У політичному житті ці пережитки докапіталістичної ери помітні в переважаючій ролі державного апарату, де домінувало дворянство, а також у чисельній перевазі крупних земельних власників у центральних і місцевих представницьких закладах...”⁵³.

Проілюструємо це спостереження деякими цифрами. У 1900 р. на шахтах Донбасу було видобуто майже 672 млн пудів вугілля, що у 8 разів перевищувало показник 1880 р. Ще вищими темпами піднімався видобуток залізної руди у Криворіжжі. У 1900 р. він перевищив 156 млн пудів і порівняно з 1881 р. зріс у 79,8 раза. Вугільна й металургійна промисловість були об'єднані монополіями “Продамет” та “Продвугілля”. На початку XX ст. протяжність залізничних колій України досягла 2 тис. верст. Залізниця з'єднала всі промислові центри, створила принципово нові умови для розвитку народного господарства, розширила ринки збуту, сприяла тіснішій інтеграції української території.

Поліпшення транспортної інфраструктури, втягування України в товарно-грошові відносини сприяли інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. У 1900 р. валовий збір зернових досяг 740,9 млн пудів, що майже вдвічі перевищувало показники 60-х років. Високі темпи економічного розвитку приваблювали іноземний капітал. Сума іноземних інвестицій у російську економіку у 1901 р. склала 975 млн крб.

Високі темпи розвитку народного господарства позначилися на демографічній ситуації. До 1897 р. населення України порівняно з 1863 р. збільшилося на 10 млн осіб і складало 23,4 млн. Україна залишалася селянською країною, але її соціальна структура поступово змінювалася.

Товарно-грошові відносини проникали в сільське господарство, що призводило до диференціації селянства. На кінець XIX ст. соціальна структура селянства була такою: 448 тис. селянських заможних господарств, 550 тис. середняцьких, 1550 тис. бідняцьких.

Перехід від натуральних до ринкових форм ведення господарства породжував проблеми інтенсифікації праці, поліпшення агрокультури, збуту продукції, закупівлі знарядь праці, тобто вимагав від селянина підвищення освітнього та фахового рівня. Останнє посилювало його увагу до проблем освіти, культури, науки і, звичайно, до національної проблеми. Ця тенденція свідчила про те, що українське питання рано чи пізно мало вирватися з вузького кола українофільства і стати політичною потребою дня.

Поступово змінювався характер стосунків між містом і селом. Місто виступало не лише адміністративно-бюрократичним осередком, але й промисловим, торговельним та культурним центром. В умовах капіталістичного розвитку невпинно зростала роль інтелігенції в суспільному поділі праці. За підрахунками Г. Касьянова, на кінець XIX ст. в Україні налічувалося 125,8 тис. осіб, які займалися інтелектуальною працею, що, однак, сягало лише 0,5 % загального складу населення⁵⁴. Проте професії інженера, лікаря, вчителя, агронома ставали дедалі поширенішими, а їх тісний зв'язок з міщанством і селянством сприяв змінам характеру суспільства.

З іншого боку, змінювалися джерела формування інтелігенції. Якщо у середині ХІХ ст. основним контингентом вищих навчальних закладів була дворянська молодь, то на початку ХХ-го серйозну конкуренцію їй склали діти міщан, ремісників та селян. У 1913 р. в університетах вони склали майже 39 % студентів, а в інших вищих навчальних закладах — 54 %.

Міста відтягували на себе частину “зайвого” сільського населення. За рахунок сільської бідноти поповнювалися лави робітничого класу, який стрімко зростав. З 1900 до 1917 р. його чисельність збільшилася на 1,2 млн осіб і складала 3,6 млн. Проте населення міст насамперед зростало за рахунок міграції росіян. Якщо вихідці з Росії становили у 1874 р. лише 11 % населення Києва, то через 23 роки цей показник піднявся до 54,3 %⁵⁵. 40 % міського населення на Правобережжі склали євреї, які контролювали малий бізнес та дрібну торгівлю.

Потрапляючи до російськомовних міст, український етнічний елемент маргіналізувався. Цей процес загострював його національні почуття. У ХІХ ст. Росія здобула собі славу “тюрми народів” і з цією славою непорушно увійшла в ХХ століття.

Відомий російський історик та політичний діяч П. Мілюков відзначав з цього приводу: “...Протягом всього царювання Олександра ІІІ націоналізм зробився офіційною доктриною і почалися перші в російській історії офіційні урядові гоніння проти цілих національностей: особливо єврейської та фінської.

І в тому, і в інших випадках ці гоніння викликали у відповідь сильні спалахи націоналізму: єврейський “сіонізм” та фінський “активізм”. Те ж відбулося і в Закавказзі, почалися національні переслідування, як, наприклад, закриття вірменських шкіл у 1897 р., конфіскація національного церковного майна в Ечміадзіні в 1902 р., причому остання призвела до сутички з військами... З цього ж часу зіпсувалися польські стосунки і виникло “українське питання...”⁵⁶.

Отже, на початку ХХ ст. створилася ситуація, в якій капіталістичні відносини сприяли розвиткові національної проблеми, тоді як державна російська влада блокувала можливості до її розв’язання. Таке поєднання робило національну проблему одним із чинників зростання революційних настроїв суспільства.

З 90-х років ХІХ ст. у російському суспільстві почали активно розвиватися процеси соціального й політичного невдоволення, які західні історики визначають як “різке підвищення рівня соціальних очікувань і вимог”. Така революція очікувань торувала шлях до справжньої революції. Навіть велика буржуазія в Росії була відсторонена від управління державою і була не проти звільнитись від її патерналізму.

Робітничий клас бідував. За законом 1897 р., офіційно робочий день складав 11,5 години. Нерідко частину заробітку робітникам видавали продуктами харчування. У 1900—1903 рр. становище

пролетаріату значно погіршилось у зв'язку з загальноросійською економічною кризою, яка призвела до масового скорочення робітничих місць та заробітку. Влітку 1903 р. Україну охопив загальний страйк, в якому брало участь 200 тис. робітників, які поряд з економічними вимогами висували й політичні. Це засвідчувало, що і в робітничому класі відбувається революція настроїв, що, як і в буржуазному класі, в середовищі пролетаріату народжується новий тип людини — громадянина, особистості. Людина чи група людей, які висували соціальні вимоги, уже цілком могли бути носіями не лише соціальної (класової) свідомості, але й національної.

Не менше, ніж у місті, напруження спостерігалось і на селі. Реформа 1861 р. була проведена за рахунок селянства. На 1905 р. 32,5 тис. дворянських родин в Україні володіли 11 млн десятин землі, тоді як 3 млн селянських дворів мали 20 млн десятин. Іншими словами, якщо населення за цей час збільшилося вдвічі, то площа селянського землеволодіння — лише на третину. Селяни змушені були орендувати у поміщиків 4,5 млн десятин землі і сплачувати за неї щорічно 63 млн крб. орендної плати, що складало 60 % загального прибутку. За умови постійного спаду цін на сільськогосподарську продукцію ціна землі невпинно зростала.

На основі перенаселення села і безземелля тут теж визрівали революційні настрої. Протягом 1900—1901 рр. в Україні відбулося 670 селянських виступів. Весною 1902 р. селянський рух набрав небачених до того масштабів. Антипоміщицькі виступи охопили 337 сіл Полтавської та Харківської губерній. У них брало участь 160 тис. селян. Вони відбирали поміщицьку землю, худобу, хліб, фураж. На придушення виступу уряд кинув війська. Восени 1902 р. Київська і Харківська судові палати розглянули десятки судових справ про розгром панських маєтків, за якими до суду були притягнуті тисячі селян.

Наприкінці XIX — поч. XX ст. в український рух прийшло нове молоде покоління, яке виростало в умовах швидкої модернізації Росії, перетворення її в капіталістичну державу при одночасному збереженні імперської системи влади. Остання все більше перетворювалася в гальмо суспільного розвитку, що приводило до зростання революційного руху та політизації громадського розвитку, в тому числі і українського руху. Українофільство втратило свою національно-мобілізуючу функцію, вже в 90-х роках XIX ст. воно виглядало як відвертий анахронізм, який в молоді викликав лише різку критику, бо життя стрімко оновлювалося.

Заборона легальної політичної діяльності аж ніяк не зменшувала рівень політизації суспільства. З кінця XIX ст. в Росії починають виникати нелегальні політичні партії — загальноросійські та національні. Характерна з цього приводу думка І. Лисяка-Рудницького: «Існує історична закономірність, стверджена досвідом, що, згідно з

нею, в країнах, які не мають свободи, ми зустрічаємо тенденцію до “ідеологізації” політики і рівночасно до політичної культури й духовного життя. Де громадські прямуювання не можуть виявлятися в легальній, практичній діяльності, там вони звертаються в царину теоретичних програм й ідеологій. У цих умовах творці та носії культурних вартостей вирощують у собі сильне почуття свого громадянського покликання”⁵⁷.

Ця думка досить чітко пояснює, чому наприкінці ХІХ ст. ми спостерігаємо політизацію українського руху і чому саме в середовищі інтелігенції створюються перші українські політичні організації.

Вище вже йшлося про розкол “громадівців” і про позицію М. Драгоманова. Під впливом його ідей у Східній Галичині, у Львові, у жовтні 1890 р. постала Русько-українська радикальна партія. До проводу партії увійшли С. Данилович, Є. Левицький, М. Павлик, І. Франко та Р. Яросевич. Майже одночасно влітку 1891 р. в Каневі студенти М. Базькевич, М. Байздренко, В. Боровик та І. Липа створили таємне товариство “Братство тарасівців”. Поява братчиків засвідчила неминучість майбутніх змін в українському русі. Тарасівці встановили контакти з групами української студентської молоді Одеси, Полтави, Чернігова. У квітні 1893 р. вони опублікували у львівському часописі “Правда” спеціальну декларацію, в якій віддали належне старому українофільству і розмежувалися з ним: “Що минуло, те не вернеться. Скажемо коротко: українофільство показало нам і цілому світові, що існує і нидіє якийсь зневолений, зрабований нарід, що зветься українцями; воно поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт; воно стало підвалиною сучасних українців. В сім його історична заслуга”⁵⁸.

Тарасівці критикували українофілів за їх кабінетну любов до українського народу, дистанційованість, за якою не видно соціальних реалій “ні темноти, ні бідноти, ні голодної смерті, а ні величезного економічного й духовного підупаду загалу”. Завдання тарасівців полягало в тому, щоб з українофіла зробити свідомого українця (“українську інтелігенцію в самому високому розумінні сього слова”).

Тарасівці розуміли український рух як “культурно-політичну справу”, яка повинна створити альтернативу російському революційному рухові, щоб спинити перехід молодих українців до його організацій. Водночас вони говорили про українців як окрему самостійну націю і називали себе “інтелігентами загальноросійськими”, наголошували, що стоять за повну автономію всіх народів, які входять до Російської держави. Утворення братства засвідчило прихід до українського руху нового покоління інтелігенції, ближчого до народу, проїнятого соціальними і політичними настроями.

Можливо, найповніше ці настрої нового покоління висловив близький ідейно до “тарасівців” Б. Грінченко у “Листах з України Наддніпрянської”, що публікувалися 1892—1893 рр. у газеті “Буковина”. Грінченко вступив у полеміку з Драгомановим з приводу становища і характеру української літератури, вказував на шкідливість для національної справи драгоманівського панрусизму, а одночасно й українофільства. “Українські націонали-народолюбці, — а саме від їх імені говорить Б. Грінченко, — вважають русько-вкраїнську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, себто: права порядкувати по-своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціальной та політичній. Бачивши, що русько-вкраїнську націю збавлено тепер сих прав, вони мають на меті вернуть їх їй”⁵⁹.

Вперше з цілковитою однозначністю проблему політичної незалежності українського народу, державної самостійності України сформулював 1895 р. у брошурі “Україна irredenta” Ю. Бачинський. Ця брошура знайшла гарячу підтримку з боку І. Франка, який одразу ж відгукнувся на неї рецензією у журналі “Житє і слово”: “Я не думав входити в подрібний розбір брошури Ю. Бачинського. Для мене вона важлива як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості, хоч прояв цей і прибраний на разі у доктринерську тогу. Будь-що-будь є це перша на галицько-руським ґрунті спроба синтези певних поглядів і наукового обставлення того, що автор відчув як потребу свого розуму і своєї душі. Може, погрішуся проти матеріалістичного світогляду, коли скажу, що такі потреби, так само як і потреби життя матеріального, породжують великі історичні події. А раз відчуття буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — буде потреба політичної самостійності України. І справа ця ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться”⁶⁰.

На початку 1896 р. у Києві І. Стешенко та Леся Українка створили першу українську соціал-демократичну організацію “Українська соціал-демократія”. Того ж року тут започаткувалося таємне товариство “Україна молода”, до складу якого входило 22 громади з різних міст України. У 1896—1897 роках відбувалася полеміка між Лесею Українкою та І. Франком з питань тактики українського громадсько-політичного руху. Це свідчило про суттєву зміну характеру українського руху, його невпинну політизацію.

Спроба В. Антоновича та О. Кониського відродити громадівський рух на старих культурницьких засадах шляхом створення у 1897 р. Української загальної позапартійної організації помітного самостійного успіху не мала. Члени цієї організації змушені були втягуватися до політичної діяльності й склали ліберально-демократичне крило українського руху.

Межею остаточного переходу українського руху до політично-го періоду діяльності варто вважати появу двох політичних партій, які виникли майже одночасно на західно- і східноукраїнських землях. 26 грудня 1899 р. у Львові було створено Українську національно-демократичну партію (УНДП). Її керівний орган — Тісніший Народний комітет — складався з 13 осіб на чолі з Ю. Романчуком, членами комітету були М. Грушевський, К. Левицький, І. Франко та ін. Партія оголосила, що її ідеалом є “незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з’єдналися в одну новочасну культурну державу”. Це була свого роду стратегічна перспектива, ближче завдання полягало в створенні з українських земель Галичини та Буковини “одної національної провінції з окремою адміністрацією і окремим національним сеймом”. У відповідності до цього гасла формулювалися вимоги в галузі економіки, культури, освіти. Партія мала ліберально-демократичний, поступовий характер. Його точно висловив І. Франко у статті “Поза межами можливого”, яка була опублікована 1900 р. в “Літературно-науковому вістнику”: “Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого, — писав він. — Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто-таки під ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки. Виплоджений т. зв. матеріалістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціальні, а разом з тим і політичні) ідеали мусять бути осягнені самою “імманентною” силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля цього кивнути, чи ні, належать сьогодні до категорії таких самих забобонів, як віра у відьми, нечисте місце і фєральні дні. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом усвідомлювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватися до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не створить його нам, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина”⁶¹.

Лівішою за політичним спектром від УНДП виявилася створена у січні 1900 р. у Харкові Революційна українська партія (РУП) — перша масова українська політична організація. Існувало шість організацій (вільних громад) партії в Україні, Північний комітет РУП у Петрограді та група в Москві. В грудні 1902 р. в Києві відбувся I з’їзд РУП, який обрав до складу ЦК партії Д. Антоновича, Є. Голіцинського та В. Винниченка. Партія нелегально видавала газети “Гасло”, “Праця”, “Селянин”, вела агітаційно-пропагандистську роботу в масах, переважно серед інтелігенції та селян.

Оскільки РУП була першою модерною політичною партією на східноукраїнських землях, вона увібрала в себе більшість молодих політичних сил України, її достоїнство виявилось одночасно і недоліком, який дав про себе знати, як тільки партія вирішила сформулювати свою програму.

Спочатку як декларативний документ використовувалась брошура М. Міхновського “Самостійна Україна”. Однак вона не стала програмою РУП, оскільки самостійницька ідея не знайшла загальної підтримки. “Велику помилку зробив би той, — зазначалося в статті “Від редакції”, вміщеній у першому номері “Гасла” за січень 1903 р., — хто лічив би світогляд тої брошури тепер типічним для нашої партії. Очевидно, головна засада брошури — ідея самостійної України має свою вагу; партія завше яскраво обстоювала сей пункт своєї політичної програми, даючи йому відповідне місце з погляду на його практичне значення, і для того ми не потребуємо, очевидно, його зрідкати; але ми повинні визнати не досить для нас відповідним брак соціалістичного світогляду тої брошури в обґрунтуванні сеї ідеї і навіть подекуди проривання націоналістичних тенденцій”. В результаті М. Міхновський з невеликою групою своїх прибічників вийшов з РУП.

З відходом самостійників ідейні суперечки в РУП не припинилися. Характерною у цьому плані стала дискусія між Д. Антоновичем та М. Поршем в оцінці національного питання. На думку Д. Антоновича, національне питання було вигадкою буржуазії. А оскільки українці не мали власної буржуазії, то, за логікою лідера партії, і національного питання для них не існувало. В одній із статей марксистська ортодоксія приводить Д. Антоновича до висновку, що й української нації не існує⁶².

Таку постановку питання заперечив М. Порш. Він доводив, що демократизація суспільства не може обминути національну проблему. Тому завдання партії полягає в формуванні національної свідомості пролетаріату й розробці програми з національного питання. Як аргумент на свою користь, М. Порш наводить рішення Брюнського (1899 р.) з'їзду австрійських соціал-демократів, який визнав “усю незмірну вагу національного питання для пролетаріату”⁶³. Нігілізм Антоновича Порш вважав шкідливим і тому, що в такій його постановці національна справа потрапила б “під безроздільний вплив ідеологів і політиків буржуазії”. Незважаючи на певну протилежність у поглядах і оцінках, і Антонович, і Порш не бачили можливості для створення єдиного національно-визвольного українського руху, оскільки це суперечило їх розумінню класового поділу суспільства. Згоджуючись з Антоновичем у думці про незрілість українського пролетаріату й буржуазії, М. Порш пропонував на першому етапі національно-визвольної боротьби дотримуватись моделі національно-територіальної автономії, а вже згодом ставити питання про самостійність.

Позиція лідера партії, як і звертання М. Порша до досвіду австрійської соціал-демократії, свідчили про відсутність у рупівців політичної традиції щодо національного питання. Ставши на шлях заперечення українофільства, вони виявилися змушеними, з одного боку, шукати вирішення завдання в програмах західноєвропейських чи російських соціал-демократів, а з іншого — вступити у суперечку з діячами українського ліберально-демократичного табору.

Зрештою, еkleктичність ідейної бази РУП призвела до розколу партії, який стався наприкінці 1904 р. при спробі провести II з'їзд партії. В центрі уваги делегатів знову постало національне питання, проблема з включенням до програми тези про автономію. “З самого початку з'їзду справу було поставлено в гострій і категоричній формі, — згадував учасник подій В. Мазуренко. — Виявилась велика розбіжність думок. Давні друзі стали один супроти одного, буквально брат проти брата, жінка проти чоловіка, доходило до істерики, до зомління під час найвищого напруження”⁶⁴. Меншість на чолі з М. Меленевським, яка виступала проти автономії, залишила з'їзд і в такий спосіб його зірвала. На початку січня 1905 р. конфлікт отримав продовження, прибічники М. Меленевського вийшли з партії і створили Українську соціал-демократичну спілку. 12 січня ця група видала декларацію, де пояснила свій вчинок прагненням “пособити з'єднанню свідомого пролетаріату усієї Росії в єдине закристалізоване ціле, пособити збудуванню централізованої пролетарської партії усієї Росії, не дати відтягти український пролетаріат в бік буржуазно-радикальної “Самостійної України”, себто стати на перешкоді затемрінню класової свідомості українського пролетаріату”⁶⁵. То ж не дивно, що “спілка” стала складовою частиною партії російських меншовиків.

Більшість РУП на II з'їзді партії у грудні 1905 р. перейменувала себе в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), тоді ж була ухвалена програма партії. Вона вимагала демократизації Російської держави з забезпеченням автономії України. У програмі застерігалися громадянські права, права нації на самовизначення, широке місцеве самоврядування, знищення класових і станових привілеїв, рівність мов у школах, судах та урядових установах, заміна армії народною міліцією. Детально обумовлювалося питання охорони праці робітників та земельних перетворень.

Таким чином, РУП, а потім її спадкоємиця УСДРП, вперше ввели український рух на шлях політичної боротьби. Наголошуючи на принциповій важливості цієї обставини, В. Дорошенко писав: “Завдяки існуванню й діяльності РУП маса живої, революційно-настроєної молодіжі на Україні не пропала для українства. Давніше молоді сили, що рвалися до безпосередньої боротьби з царизмом, марно гинули для української справи, бо, не знаходячи для себе відповідної української організації, йшли в ряди російських партій і

там зникали без користі для рідного краю. Перед РУП багато не-свідомої або малосвідомої молодіжі на Україні вважало цілком сер-йозно, що зміст українства — се заняття етнографією, мовою, укладання укр. словаря, видання якихось невинних брошурок і нічого понад се, й з легковаженням ставилося до “українофілів” та вважа-ло їх мало що не реакціонерами... РУП самим фактом свого існуван-ня раз на завжди розрубала сей гордіїв узол”⁶⁶.

П. Феденко назвав РУП “політичною школою масової україн-ської революційної роботи”⁶⁷. Цю школу пройшли майбутні члени Центральної Ради Д. Антонович, В. Винниченко, М. Ткаченко, Б. Мартос, В. Садовський, М. Порш, С. Петлюра. Перебування в РУП наклало безумовний відбиток на всю їх наступну діяльність. Українські соціал-демократи тісно поєднували розв’язування на-ціональної і соціальної проблем. Як ортодоксальні марксистки, вони надто багато уваги приділяли соціалістичній ідеї, вважали її провід-ною, тому, очевидно, так і не змогли піднятися до розуміння само-цінності створення суверенної української держави.

Вийшовши з РУП, М. Міхновський зібрав довкола себе групу націонал-революціонерів (М. і С. Шемети, О. Макаренко, О. Степаненко, М. Шаповал), яка утворила в 1902 р. Українську на-родну партію (УНП). Її лідером та ідейним натхненником був М. Міхновський, адвокат за фахом, надзвичайно честолюбна і тала-новита людина, прекрасний оратор і публіцист. Його перу належала брошура “Самостійна Україна”, з якої УНП і черпала свої програм-ні гасла. Як можна зрозуміти з назви брошури, головна мета партії — “одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж до Кавказьких”⁶⁸. Автор “Самостійної України” різко ополчився на українофілів, звинуватив їх у сервілізмі, безідейності, інертності, в тому, що вони “зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним”, надавши йому “характер недоношеної розумом етнографічної теорії”⁶⁹. Ого-лосивши, що молоде українське покоління пориває з українофіла-ми, М. Міхновський постав перед проблемою пошуків історичного легітимізму для висунутого ним гасла “до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної”. Цю проблему він розв’язав, ого-лосивши минулі від Переяславської угоди 1654 р. 247 років “важким антрактом української історії”, і закликав повернутись до первісних умов цієї угоди, “щоб — спадкоємці Богдана Хмельниць-кого — ми по праву могли користуватись нашою спадщиною”⁷⁰.

УНП створила своє видавництво й видала у Львові та Чернів-цях ряд агітаційно-пропагандистських матеріалів, зокрема книгу “Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії”. На обкладинці цієї книги були видрукувані знамениті

“Десять заповідей УНП”, які склали квінтесенцію партійних ідей: “1. Одна, єдина, нероздільна від Карпатів аж до Кавказу, самостійна, вільна, демократична Україна — республіка робочих людей — оце національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал.

2. Усі люди — твої брати, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди суть вороги нашого народу, аж поки вони панують над нами і визискують нас.

3. Україна для українців. Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів.

4. Усюди і завжди живай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові і тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.

7. Не зробиш перевертнем-відступником.

8. Не обкрадай власного свого народу, працюючи на ворогів України.

9. Допмагай своєму землякові наперед усіх. Держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаси їм сили і відваги”⁷¹.

Програма УНП визнавала “соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск, безправ’я, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні”⁷².

Рушійні сили національно-визвольного руху УНП бачила насамперед у робітниках і селянах, яких і збиралась об’єднати для “боротьби з пануючими, гноблячими і визискуючими”. Тому в її програмі так багато місця було відведено робітничому і селянському питанням. Партія відстоювала 8-годинний повний робочий день і 4-годинний — у суботу, скорочений день на шкідливому виробництві і для юнаків 16—18 років, заборону праці вагітних жінок, забезпечення гігієни праці та помешкання. Аграрний розділ програми УНП вимагав наділення всіх селян землею, а свій ідеал у цій галузі партія бачила в націоналізації землі “для запровадження соціалістичного строю і соціалістичного оброблення землі”⁷³.

У програмі УНП знаходимо ще одну важливу думку, яку варто віднести до її пріоритетів. У розділі “Чуже лихо не болить” УНП наголошувала, що процес демократизації панівної нації ще зовсім не обіцяє демократії для нації пригнобленої: “Байдужість демократій пануючих націй до становища зневолених мимоволі викликає підо-

зріння, що демократія пануючих націй, вирвавши політичну власть із рук вищих класів, ставши у власті державної, може зайняти їх привілейоване становище щодо націй підвладних, і може це легко зробити...”⁷⁴. УНП звертала на цю обставину увагу всіх пригноблених націй і закликала знищити національне гноблення по всьому світу.

Незважаючи на радикалізм програмних вимог, апеляцію до робітничого класу і селянства, Українська народна партія не дістала якоїсь широкої підтримки, вона залишалася невеликою групою інтелігентів, у роки реакції припинила свою діяльність, відновивши її лише весною 1917 р. Незалежна соціалістична Українська держава була надто екстравагантною політичною ідеєю для початку XX ст., щоб бути засвоєною широкими робітничими і селянськими масами, а інтелігенцію, надто міцно прив’язану до російського суспільства, вона лякала “зоологічним націоналізмом” (М. Грушевський). Націоналістичні гасла не знаходили широкого співчуття і розуміння серед українського загалу, і ця обставина сильно позначилася на діяльності Центральної Ради.

На зламі століть українська культура зробила значний крок уперед, вийшла за межі описового етнографізму. Література, збагачена іменами Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, П. Грабовського, В. Стефаника, піднялася до нагальних соціальних і морально-етичних проблем. Поряд із селянською тематикою вона активно починає розробляти міську.

Помітних успіхів досягли суспільні та гуманітарні науки. Реорганізоване у Львові 1892 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, особливо з приходом до його керівництва М. Грушевського, перетворилося у модерну дослідницьку наукову інституцію. У 1898 р. у Львові розпочалося видання багатотомної “Історії України-Руси” М. Грушевського. В основу цієї праці талановитий учень В. Антоновича М. Грушевський поклав нову схему історії українського народу, яка базувалася на одрубності українців від росіян, доводила, що українці як етнос мають відмінне від росіян історичне коріння.

Наукова праця, організаторські здібності, участь у суспільно-політичному житті Східної Галичини досить швидко вивели М. Грушевського на роль лідера, ідеолога ліберально-демократичного напрямку українського руху. Одночасно з ним піднімалась постать С. Єфремова, автора “Історії українського письменства”, активну громадсько-політичну позицію займав Б. Грінченко — упорядник “Словаря української мови”, чимало інших діячів української культури.

Швидка політизація суспільного життя не могла не відбитися на українському культурництві. 1897 р. у Києві була створена за ініціативою О. Кониського Українська загальна позапартійна орга-

нізація (УЗПО). Вона “мала за завдання згуртувати всі свідомі українські сили, розкидані по різних місцях, і, з’єднавши їх, виступити спільними силами на боротьбу за національні права українського народу, — відзначав В. Дорошенко. — До речі сказати, тарасівці увійшли в цю організацію. Була вона, з огляду на тодішні порядки в Росії, конспіративною, таємною; складалася з місцевих автономних громад, зв’язаних на федеративний лад; виконавчим органом її була виборна Центральна Рада, а законодавчим — періодичні з’їзди делегатів місцевих громад, що відбувалися тричі на рік”⁷⁵. У 22 місцевих громадах, що входили до УЗПО, налічувалося 438 членів. Серед почесних та найактивніших був, по суті, цвіт української національної еліти — В. Антонович, Б. Грінченко, О. Кониський, С. Єфремов, М. Лисенко, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, М. Старицький, В. Чехівський, Є. Чикаленко, І. Шраг, тобто значна частина тих людей, які весною 1917 р. виступили організаторами Центральної Ради.

В основу діяльності УЗПО було покладено культурницьку діяльність, видання і поширення української книги. Насамперед члени організації налагодили нелегальне транспортування української літератури з-за кордону. Користуючись послабленням цензурних утисків, вони створили видавництво “Вік”, завдяки якому “українська книжка починає топтати стежку і під сільську стріху, і в господу інтелігентних людей”⁷⁶. Водночас Рада УЗПО займалась протегуванням через земські установи свідомих українців на посади лікарів, учителів, статистиків, державних службовців. На початку нового століття чимало зусиль і уваги організації було затрачено на розгортання кампанії за відновлення права на друковане українське слово та запровадження освіти рідною мовою. Оскільки заборони царського уряду в царині української культури залишалися, то, хотіли того чи ні керівники УЗПО, її діяльність політизувалася. Яскравим прикладом перетворення культурної акції в політичну демонстрацію стали урочистості з приводу відкриття у Полтаві пам’ятника І. Котляревському. Обурені заборонаю губернатора проголошувати вітальні промови українською мовою, українські діячі демонстративно залишили зал міського театру, що викликало величезний резонанс у країні.

В умовах, коли українське друковане слово було заборонене, видання або нелегальне транспортування з-за кордону української літератури ставало справою політичною, а поширення таких книжок серед міського і сільського населення — і поготів. Під впливом наростання революційних подій у країні назрівав конфлікт поколінь і в УЗПО. Молодші її члени наполягали на політизації організації. Як наслідок конфлікту, у 1904 р. виникла Українська демократична партія (УДП). У програмі партії, опублікованій “Літературно-науковим вістником” у червні 1905 р., говорилося, що

головною причиною утворення партії стала потреба “боротьби за знищені права українського народу”. Головним ворогом партії було названо російське самодержавство, а разом з ним — централізація влади, політика яких “не числиться з індивідуальностями окремих народів”, “примушує їх до такого порядку життя, який не відповідає ані їх національним, ані суспільно-економічним основам”⁷⁷. Отже, партія мала ліберально-демократичну програму, яка виходила з необхідності демократизації, децентралізації Росії, перетворення її в парламентську державу з забезпеченням автономії України шляхом скликання українського сейму і ухвали ним конституції (особливого органічного статуту). До Ради УДП в 1904 р. входили Б. Грінченко, С. Єфремов, Ю. Квасницький, В. Чехівський, М. Левицький, Є. Чикаленко. Наприкінці року Б. Грінченко, С. Єфремов і М. Левицький вийшли з партії і невдовзі утворили Українську радикальну партію (УРП). У платформі партії центральне місце було відведено національній проблемі, говорилось про принизливе становище українців як народу, поділеного між двома державами, наголошувалося на особливостях російської дискримінаційної політики (“нашу мову скрізь заборонено, нас силують денационалізувати з найбезсоромнішою жорстокістю, і ми не маємо тут ні одної національної інституції”). У платформі партії хоч і говорилось, що її соціальні ідеали можуть бути здійснені “при повній політичній самостійності українського народу”, але, як і УСДРП, і УДП, радикали бачили Україну автономною одиницею федеративної, демократичної Росії. Розбіжності між УДП і УРП виявилися настільки несуттєвими, що 1906 р. партії знову об’єдналися в Українську радикально-демократичну партію. “Слабкою стороною сеї партії був її надто мішаний склад — під її прапором об’єдналося майже все свідоме укр. громадянство з виїмкою соц.-демократів, — відзначав В. Дорошенко. — Тож серед укр. демократів-радикалів можна було знайти людей і дуже радикально, а то й соціалістичне настроєних і, навпаки, людей досить уміркованих. Се, розуміється, не могло не вести до незгоди, котру даремне пробувано полагодити частим перероблюванням програми. Але ця широкість рамок партії мала й свою додатню сторону — завдяки їй багато елементів, що інакше стояли б осторонь, втягнулися в організоване укр. життя. Се значно зміцнило й поширило українську пропаганду”⁷⁸.

Таким чином, на початку XX ст. в Україні з’явилося кілька національних партій лівого та центристського гатунку. О. Субтельний звернув увагу на те, що в українському політичному спектрі не вистачало партій консерваторів. Це був, на його думку, недолік, бо згадана прогалина змушувала “українців відповідних переконань вступати до російських консервативних партій”⁷⁹. Тоді варто замислитись, а що ж заважало “українцям відповідних переконань»

створити свою власну партію? Очевидно, що брак української консервативної традиції. Спроби П. Куліша започаткувати державницький напрямок суспільно-політичної думки не знайшли і, очевидно, не могли в реаліях 2-ї пол. ХІХ ст. знайти послідовників. Лише окремі представники класу великих землевласників-поміщиків виявляли національну свідомість, в той час як основна їх маса через систему станових пільг була так тісно зв'язана з царизмом і поміщицькими верствами Росії, тому плекати найменші надії на їх участь у національно-визвольному русі, в основі якого до того ж лежала демократична традиція, не доводилось. Події революції 1905—1907 рр. показали, що консервативні елементи склали основу політичних партій, які стали на захист самодержавства. Спроби В. Липинського сформулювати українську ідею на територіальній основі і в такий спосіб залучити до українського руху землевласників після революції 1905 р. теж особливого успіху не мали. Коло прибічників Липинського не перевищувало 30 осіб.

Якщо говорити про органічні вади українського політичного руху на етапі його становлення, то варто звернути увагу на обмеженість його соціальної бази. Загалом її складала інтелігенція, до якої долучалася лише незначна частина робітничого класу і селянства. Через зрусифікований характер українського міста промисловий робітничий клас потрапив до сфери впливу російської соціал-демократії, яка до того ж утворилася дещо раніше української і мала розгалужену мережу організацій в Україні. Непростими вийшли й стосунки УСДРП з селянством. Через соціал-демократичну доктрину, яка розглядала селянство як рудимент феодального суспільства, українське селянство не знайшло в УСДРП виразника своїх соціальних настроїв. Як на характерний приклад варто зіслатися на оцінку ІІ з'їздом УСДРП селянських антипоміщицьких стихійних виступів 1905 р. Ці рухи українськими соціал-демократами були визнані “виразом дрібнобуржуазних інстинктів”, “цілком реакційними”. З'їзд ухвалив “не тільки не підтримувати таких селянських рухів, але всі сили ужити для того, щоб розвіяти ті ілюзії, які селяни покладають на ці розрухи, і щоб переконати селян, що лише організована і планомірна боротьба за соціалістичний лад є для них, як і робітників, єдиним виходом з теперішнього пригніченого становища”⁸⁰.

Не змогли перетворитись у масові політичні сили ні Українська радикально-демократична, ні Українська народна партії. За таких умов в українських містах створювався сприятливий ґрунт для дії загальноросійських політичних сил, а село значною частиною залишалося поза політичним життям. У своїх спогадах М. Ковалевський писав: “Брак політичної організації тодішнього українства бив просто в очі: адже довкола були українські села з їх соціальними і політичними потребами, були часто свідомі своїх зусиль селяни, які знали, чого хочуть, і для яких розв'язання української справи поєд-

увалося з необхідними соціальними реформами. Була й інтелігенція, що могла сформулювати ці політичні і соціальні прагнення народних мас. Отже, були всі елементи для поширення політичної бази українського руху. Ця стихійна сила українства відчувалася на кожному кроці: не було, однак, ще тієї іскри, яка народню енергію скерувала б в українське річище”⁸¹.

Певну конкуренцію українському рухові склали російські народницькі організації. Вже в 2-й пол. 90-х років XIX ст. в Україні діяло кілька груп російських есерів. В Полтаві, Києві та Харкові вони провели три з’їзди і створили так звану “південну” партію есерів, яка згодом інтегрувалась до Російської партії соціалістично-революціонерів. Під час революції 1905—1907 рр. російські есери зібрали під свої прапори в Україні до 10 тис. членів.

Наростання суспільно-політичного напруження в поєднанні з кризовими явищами економіки на початку XX ст., невдалий для Росії розвиток війни з Японією обернулись революцією 1905—1907 рр. Звістка про січневу “криваву неділю” у Петербурзі розлетілась по всій країні і стала поштовхом масових антиурядових робітничих виступів. 12 січня 1905 р. в знак протесту проти розстрілу петербурзьких робітників розпочався політичний страйк робітників промислових підприємств Києва. Аналогічні страйки в січні відбулися у Харкові, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві. В січні-березні в Україні мали місце 180 страйків, в яких взяло участь 170 тис. осіб. Поряд із робітничим класом до революційної боротьби включалось селянство: за перші три місяці 1905 р. в Україні відбулося 140 селянських виступів. Селяни громили поміщицькі маєтки.

Протягом року революційний рух наростав. У вересні-грудні 1905 р. в Україні сталося 1900 селянських виступів, було розгромлено 600 поміщицьких маєтків, селянський рух охопив 64 з 94 повітів України, в 61 селі мали місце зіткнення селян з поліцією та військами. Криваву розправу над селянами каральні війська влаштували в с. Великі Сорочинці на Полтавщині.

У жовтні відбувся всеросійський політичний страйк, в якому взяли участь 120 тис. робітників України. Гасло “Геть самодержавство!” оволодівало масами. Революційний рух проник у армію. 14 червня спалахнуло повстання на броненосці “Князь Потемкин-Таврический”, деяких інших суднах Чорноморського флоту. В повстанні взяло участь близько 2 тис. матросів. У листопаді в Севастополі повстали моряки крейсера “Очаків”, у Києві відбувся виступ саперів під проводом Б. Жаданівського, у Харкові — збройна демонстрація солдатів 269-го Богодухівського піхотного полку. Кульмінацією революції стало грудневе збройне повстання робітників Москви. Збройні сутички робітників з військами мали місце в Києві, Катеринославі, Харкові, Олександрівську, Дебальцевому.

Розвиток революції супроводжувався організацією робітничого класу створенням Рад робітничих депутатів та профспілок. На селі дістали поширення організації “Всеросійського селянського союзу”.

Під натиском революційних мас царизм був змушений піти на ряд поступок у демократизації суспільно-політичного ладу країни. 17 жовтня 1905 р. цар підписав маніфест “Про удосконалення державного порядку”, який обіцяв запровадження громадських свобод слова, друку, сумління, зборів та спілок, скликання законодавчої Державної Думи.

Політичні маневри царизму потягли за собою перегрупування політичних сил країни, формування нових політичних партій. У жовтні виникла Конституційно-демократична партія Росії. Кадети, до складу яких увійшли видатні діячі науки, освіти, юриспруденції, медицини, стали однією з найвпливовіших політичних сил країни. Партія ставила своїм завданням перетворення Росії у конституційну парламентарну монархію. Осередки кадетів виникли в багатьох великих містах України. Загальна кількість їх членів наближалась до 10 тис. Серед них були відомі своїми українськими симпатіями М. Василенко, А. Вязлов, Д. Багалій, І. Лучицький, В. Науменко, Ф. Штейнгель. У національному питанні кадети обрали класичну ліберальну позицію, яка не ставила питання про національну територію і не розглядала народ-націю юридичним суб’єктом. У програмі партії 1905 р. було записано: “Основной закон Российской империи должен гарантировать всем населяющим империю народностям, помимо полной гражданской и политической равноправности всем гражданам, право свободного культурного самоопределения, как-то: полную свободу употребления различных языков и наречий в публичной жизни, свободу основания и содержания учебных заведений и всякого рода собраний, союзов и учреждений, имеющих целью сохранение и развитие языка, литературы и культуры каждой народности”⁸². Альтернативою національно-територіальній автономії кадети бачили місцеве самоуправління. Показовим був той факт, що кадети не захотіли підтримати розгляд у Державній думі питання про українську автономію, яке було внесено українською парламентарною громадою, але до порядку денного так і не було заявлене. Велика промислово-торговельна та фінансова буржуазія, а також значна частина великих землевласників об’єднались в “Союзе 17 октября”. Октябристи боронили єдину і неподільну Росію з сильною монархічною владою. Партійні організації (відділення) “октябристів” в Україні нараховували приблизно таку ж кількість членів, як і кадетські — близько 10 тисяч. Серед октябристів було кілька представників старовинних козачих старшинських родів, які вже давно інтегрувались 1917 р. у російське дворянство і свої станіві інтереси ставили куди вище національних. Ця обстави-

на, за спостереженням М. Ковалевського, відкидала “цю панівну верству нащадків колишньої старшини до реакційного російського табору”⁸³.

Найпотужнішу інтервенцію на українські землі на початку XX ст. здійснили праві консервативні російські сили, які ставили собі за мету охорону самодержавства та експансію російського націоналізму. Вони користувались підтримкою уряду; міністр внутрішніх справ Росії (1902—1904 рр.) В. Плеве, поборник політики русифікації російських окраїн, був одним з ініціаторів розгортання російського чорносотенного руху. Організаційним центром чорносотенства в період революції 1905—1907 рр. став “Союз русского народа”, створений у листопаді 1905 р. Його ідеологія будувалась на тезах про єдність і неподільність Російської імперії, єднання царя і народу, на запереченні національних автономій та відвертому антисемітизмі. Великі організації союзу виникли в Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові. В Україні “Союз русского народа” об’єднав у своїх лавах 190 тисяч членів, що складало майже половину його складу. Поряд з союзом в Україні утворились і діяли різноманітні російські монархічні й водночас націоналістичні організації, серед завдань яких обов’язково була присутня боротьба з українським рухом, їхнім друкованим органом стала газета “Киевлянин”, яку редагував Д. Піхно. До таких організацій належали “Партия правого порядка”, “Русское братство”, “Русская монархическая партия”, “Киевское русское собрание”. Всі вони мали ідеологію, аналогічну “Союзу русского народа”, а тому через якийсь час опинились у його лавах.

Помітну роль у політичному житті України відігравали єврейські політичні партії. Поряд із соціал-демократичним Загальним єврейським робітничим союзом Росії та Польщі (“Бунд”), який виник ще у 1897 р., під час революції 1905—1907 рр. створилися Союз досягнення повних прав євреїв у Росії, Єврейська народна партія, які стояли на сіоністських позиціях, а також три соціалістичні партії: Сіоністська соціалістична робітничая партія, Єврейська соціал-демократична робітничая партія (“Поалей-Ціон”) і Єврейська соціалістична робітничая партія (“Серп”). Певним впливом, особливо на Правобережній Україні, Волині, користувались польські партії. Загалом на початку XX ст. в Україні діяла 31 політична партія.

У розбурханому революцією морі соціальних пристрастей, у досить широкому спектрі політичних сил довелось шукати місце й українським політичним партіям. Досвід 1905 р. показав, що поряд з економічними й соціальними вимогами революція піднімала й національні гасла. У листопаді 1905 р. у Петербурзі відбувся з’їзд представників політичних партій неросійських народів імперії. В його роботі взяли участь понад 100 делегатів, з яких третина була українцями. З’їзд ухвалив постанову про необхідність перебудови Росій-

ської держави у федерацію. Вимоги автономії України, запровадження навчання в школах рідною мовою висували українські організації “Всеросійського селянського союзу”. З аналогічними вимогами виступали українські студентські громади. 2 березня 1905 р. Тимчасовий український революційний комітет, утворений студентами-українцями Петербурга, видав відозву “До українського громадянства, студентства, робітництва і українських офіцерів у Петербурзі”. В ній, зокрема, йшлося про те, що гасло демократичної республіки, виголошене російською демократією, не є самодостатнім для українців, бо “українська демократія, українські маси потребують забезпечення не лише своїх загальногромадянських прав, але й своїх окремих прав національних... З цим гаслом національного визволення і повинні виступити українські маси в Петербурзі”⁸⁴. Зустрічалися національні гасла і у вимогах робітників та селян, але, без сумніву, соціальна складова у них домінувала. Ця обставина і визначила різну тактику і поведінку українських партій у революції.

Розкол РУП відбувся під впливом того, що значна частина її членів за головний орієнтир політичної діяльності взяла саме соціальні проблеми, а національні вважала за перепону до класової консолідації пролетаріату. Українська соціал-демократична спілка в роки революції з питань стратегії і тактики поділяла погляди меншовиків, зрештою, перетворилася в територіальну меншовицьку організацію і цим себе вичерпала як українська політична партія. Характерними в діяльності “Спілки” були її зв’язки з “Бундом”.

Революція стала важким випробуванням для УСДРП, лише в грудні 1905 р. вона зуміла зібрати свій з’їзд і конституюватись як політична партія. Арешти в грудні 1905 та лютому 1906 рр. великої групи провідних діячів партії, знищення її підпільної друкарні викликали, зазначає Г. Касьянов, “своєрідну моральну кризу серед партійної інтелігенції, кризу, яка підсилювалась ворожістю до неї колишніх товаришів по РУП, які об’єдналися з російськими соціал-демократами”⁸⁵. Прямою ознакою цієї кризи можна вважати лист, написаний групою членів партії з Лук’янівської в’язниці, в якому вони, посилаючись на обставини моменту, на відсутність соціального ґрунту для існування окремої української соціал-демократичної партії, закликали однопартійців до об’єднання з РСДРП. “Ми твердо стоїмо на ґрунті принципів УСДРП, але разом з тим гадаємо, що ці принципи не можуть тепер висловлювати боротьби українського пролетаріату, не можуть з’єднати український пролетаріат, і тому Українська соціал-демократія як партія існувати не може, — говорилося в листі. — Це лише ідейна течія, котра в будучині розвіється, і в будучині неблизькій...”⁸⁶.

Об'єднавчі тенденції в лавах соціал-демократії в умовах, коли революція пішла на спад і єдність сил багато чого була варта, стали загальним явищем: більшовики об'єднувалися з меншовиками, до складу РСДРП увійшли “Бунд”, соціал-демократія Польщі і Литви, Латвійська соціал-демократична партія. У квітні 1906 р. у Стокгольмі зібрався IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП. На нього з дорадчим голосом і пропозицією до об'єднання прибув представник ЦК УСДРП М. Порш. УСДРП була згодна увійти до РСДРП як крайова автономна організація. Єдиною умовою з боку українських соціал-демократів було внесення до програми РСДРП пункту про автономію України. Визнаючи загалом принцип самовизначення націй, РСДРП не знайшла можливим конкретно визнати автономію України, що й залишило українських соціал-демократів за межами РСДРП.

Незважаючи на це, УСДРП продовжувала діяти. В 1907 р. в її лавах налічувалося понад 3 тис. членів, в основному студентів, гімназистів, ремісників, селян. За своєю тактикою і програмними вимогами в соціальній сфері УСДРП була дещо лівіша “спілки”, посідала проміжну позицію між більшовиками й меншовиками. Українські соціал-демократи, як і “спілчани”, досить часто солідаризувалися у виступах з РСДРП і “Бундом”. Наприкінці 1905 р., коли Україною прокотилася хвиля антисемітських погромів, ці партії спільно зайнялися створенням робітничих збройних самооборон. У 1906 р. УСДРП, як і російська соціал-демократія, проводила політику бойкоту виборів до I Державної думи, висувувала гасло боротьби за Всенародну установчу раду і збройне повалення царизму. В аграрному питанні УСДРП стояла за муніципалізацію землі, передання всіх державних, удільних, монастирських та великих приватних маєтків у руки крайових самоврядувань. Тут вона виявилася ближчою до меншовиків, ніж до більшовиків. Партія взяла участь у виборах до II Державної думи і провела до неї одного свого представника, який входив до спільної соціал-демократичної фракції.

Помітного успіху УСДРП досягла в агітаційно-пропагандистській діяльності. На початку 1906 р. вона почала видання у Петербурзі теоретичного органу — журналу “Вільна Україна”, який був закритий цензурою на шостому числі. В травні того ж року в Києві українським соціал-демократам вдалося видати чотири числа газети “Боротьба”, після чого партія випускала нелегально “Соціал-демократ”, а з травня 1907 р. — легальну газету “Слово”. Крім того, УСДРП за час революції видала вісім брошур і понад мільйон примірників прокламацій. Представники цієї партії 1907 р. брали участь у роботі Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу.

Соціальна складова частина політичної діяльності брала в УСДРП гору над національною, проте партія була далекою від національного нігілізму. Діалектику поєднання соціального і націо-

нального в політиці УСДРП можна простежити в статті С. Петлюри “Українські катедри і український пролетаріат”, опублікованій 22 вересня 1907 р. в київському “Слові”. Через систему міркувань про подвійний гніт пролетаріату пригнобленої нації автор статті приходить до висновку, що український робітник “знає причини такого лиха і свідомо бореться проти нього. Але не обмежує цієї боротьби, як націоналісти, однією тільки боротьбою за національні права, а повстає проти капіталістичного ладу, який між іншими формами гніту для свого добробуту вимагає і гніту над недержавними націями. От через віщо і український пролетаріат не ставиться байдуже до того, яка на Україні буде школа і культура”⁸⁷.

Отже, для українського соціал-демократа С. Петлюри, як і для більшості його партії, національне не має особливої самоцінності, а сенс його стає зрозумілим на полі соціальної боротьби. Ця характерна особливість в її загальній формі буде притаманна діяльності УСДРП і в 1917 р.

Аналізуючи поєднання національних і соціальних аспектів діяльності УСДРП в роки революції 1905—1907 рр., варто звернути увагу на зауваження меншовика К. Залевського в нарисі “Національні партії Росії” (“Общественное движение в России в начале XX века”. Т. 3. Кн. 5. СПб., 1914). Даючи оцінку УСДРП, він відзначив: “Постійна діяльність серед широких робітничих мас сприяла подальшому звільненню її від націоналізму і зближенню з РСДРП”. Додамо лише, що це зближення відбувалося за рахунок ослаблення контактів з українськими партіями, яких УСДРП вважала або ідейно, або класово ворожими до себе. Підставу для цієї думки дають рішення III з’їзду УСДРП (квітень 1907 р.), які, з одного боку, засудили створення Української трудової громади в складі Державної Думи, а з іншого — ще раз підтвердили готовність українських соціал-демократів до об’єднання з РСДРП на принципах автономії. Логіку цих рішень слід шукати в контексті політичних цінностей українських соціал-демократів. Для них класова солідарність здавалась незмірно вищою за національну. Негативне ставлення до створення українського депутатського об’єднання пояснювалось у постанові з’їзду його можливою класовою різномірністю. УСДРП брала на себе зобов’язання критикувати дрібнобуржуазну позицію громади, відколювати від неї пролетарські елементи, протиставляти націоналістичній позиції громади свої чітко класові погляди в галузі національного питання, зрештою, вважала неможливим належність депутатів соціал-демократів до громади⁸⁸.

УСДРП не допускала можливості блоку українських національних політичних сил. Класова марксистська ортодоксія панувала в ній над почуттям національної свідомості. Про ситуацію 1907 р. в статті “З українського життя в минулому році” С. Петлюра писав: “...у глибині народного життя українського народу відбу-

вається цікавий процес диференціації українського громадянства на класи, на групи, на гурти. Інтереси цих класів протилежні, не однакові: українська буржуазія, буржуазна інтелігенція єднається біля радикально-демократичної партії, українські трудящі маси, на чолі з українським пролетаріатом, гуртуються біля партії соціал-демократичної... Досі партія українських націоналістів, або, як вона себе називає, Українська народна партія, нічим на ділі себе не показала і залишається пустоцвітом на українському політичному полі. Мало дає про себе знати і Українська демократично-радикальна партія”⁸⁹.

Далі С. Петлюра критикує УРДП за її солідарність з Українською трудовою громадою, а останню за те, що вона використовувала національну ідею для консолідації українських сил. “Ставши на такий ґрунт, Громада зробила велику помилку і зашкодила скорішому поділу українського громадянства на протилежні по своїх економічних завданнях соціальні групи, так потрібному для розвитку класової боротьби на Україні,”⁹⁰ — підсумовує один із провідних діячів УСДРП.

З наведених цитат статті С. Петлюри можна зрозуміти, що Українська радикально-демократична партія обрала дещо іншу, ніж соціал-демократи, тактику. Згаданий вище К. Залевський, характеризуючи УРДП, відзначив, що “її діяльність завжди мала пристрасний національний характер, але елемент націоналістичний був у ній дуже слабким”. До цього слід додати, що поміркованість, поступовство були характерною рисою цієї партії не лише в національному питанні. Ліберально-демократична орієнтація партії, особливо її провідних діячів, робила її близькою в загальнополітичному контексті до партії кадетів. Чимало членів старої Громади вступили до Конституційно-демократичної партії, тому УРДП перебувала в полі впливу кадетів, але одночасно змогла винести від такого зв’язку і певну користь для себе і української справи.

На відміну від соціал-демократів радикал-демократи не стали бойкотувати вибори до I Державної Думи, активно використавши пропагандистсько-агітаційну кампанію. Якщо за власним списком УРДП вдалося провести до Думи лише В. Шемета, то за списком кадетської партії туди потрапили І. Шраг, П. Чижевський, М. Біляшівський. Скориставшись цим успіхом, партія розгорнула діяльність з консолідації обраних від України депутатів у окрему думську українську фракцію, зрештою до неї увійшло 44 депутати, переважно селяни. I Державна Дума проіснувала всього 72 дні і була розпущена.

У II Державній Думі українська фракція (“Українська трудова громада”) була ще більшою — 47 депутатів. Хоча жодного безпосереднього члена УРДП у фракції не було, остання в своїй діяльності керувалася програмними вимогами радикал-демократів: виступала за автономію України, місцеве самоврядування, запровадження

української мови в школі, суді, церкві. “Переважає більшість членів фракції, як і в I Думі, була селянська, інтелігенцію становили два лікарі, один священик, народний учитель та ще зо двоє інтелігентів, — згадував О. Лотоцький. — У праці фракції приймав близьку участь член I Думи П. Чижевський. Деякі селяни, як Є. Сайко, В. Хвіст, С. Нечитайло, А. Тесля, С. Таран, були досить освічені та зовсім політично свідомі. Для решти, щоб піднести їх освітній та політичний рівень, петербурзькі українці читали виклади з окремих питань фінансів, земської справи, з справи освітньої, самоврядування”⁹¹. Фракція підтримувала тісні зв’язки з Україною, одержувала звідти велику кількість листів та наказів, що зрештою підштовхнуло її до підготовки та публікації власної декларації, в якій говорилося про вихід членів громади з інших партійних фракцій, до яких вони раніше належали, та створення в Думі національної фракції (української парламентарної групи), вірної українській національній ідеї⁹².

Думська діяльність — безсумнівний успіх у розвитку українського руху, який засвідчив не лише його ідейне існування, а й високий ступінь організованості. Праця в Думі дозволяла українській інтелігенції набувати досвіду державної діяльності, використовувати думську трибуну для пропаганди національної ідеї, відстоювання потреб краю. Значним чином у 1917—1918 рр. Центральна Рада використовувала регламент і принципи діяльності Державної Думи.

Уже перша думська українська фракція у спілці з петроградською українською громадою розгорнула в червні 1906 р. видавництво часопису “Украинский вестник”, який став рупором української ліберально-демократичної думки в столиці імперії. Виходив часопис під редакцією М. Славинського — члена УРДП, активну участь у його підготовці брали М. Грушевський, Ф. Вовк, О. Лотоцький, О. Русов, П. Стебницький. На особливу увагу заслуговують статті М. Грушевського “Единство или распадение России”, “Национальный вопрос и автономия”, “О зрелости и незрелости”, “Наши требования”, в яких він познайомив російський загал з українською програмою і одночасно виклав своє власне розуміння російської і української історичної перспективи, сформулював теоретичне і політичне кредо, з яким пізніше став до керма Української Центральної Ради.

М. Грушевський виступив прихильником національно-територіальної автономії України. Запровадження її він насамперед виводив з необхідності вирішення національного питання як органічної складової частини демократизації державного ладу Росії: “Тюрма народів може зберігати своїх мешканців, лише поки зачинена і охороняється: в ній нема добровільних жителів. Зберегти єдність країни можна тільки формуванням суспільних інтеграційних чинників. Шлях до цього один — широке запровадження принципу націо-

нально-територіальної і обласної автономії і забезпечення національних прав всім народностям на їх територіях і поза ними”.

Цікаво, що, незважаючи на фах історика, Грушевський, на відміну, скажімо, від Міхновського, підстави національного обособлення українського народу не шукає у сивій давнині, історичній легітимності української держави, а виходить з факту існування українського народу, який “займає в Росії суцільну територію з ясно окресленими етнографічними кордонами” і до того ж за своїми психофізичними властивостями, історичними особливостями, за характером економічних відносин, складом культури є цілком самобутнім. На думку М. Грушевського, це є достатнім для того, щоб в оновленій демократизованій Росії українці знайшли “сприятливі умови для свого культурного і суспільного розвитку та національного самовизначення”⁹³.

Яким же бачить М. Грушевський механізм запровадження національно-територіальної автономії України? З демократизацією Росії відбувається її реорганізація у федеративну державу. Центральна влада здійснює функції, які “в інтересах державного союзу і кращої своєї організації залишаються у веденні загальноімперських міністерств”, але конституція країни повинна залишити місцевим органам широке поле діяльності і нормування місцевих відносин, право законодавчої ініціативи, а також такий порядок взаємин з центром, за яким економічні багатства краю були б зорієнтовані на забезпечення місцевих культурних і соціальних потреб. Грушевський висловлюється за децентралізацію церковного управління, реорганізацію армії з тим, щоб вихідці з окремих етнічних територій служили якомога ближче до рідних земель.

Етнічні, зокрема українські, землі повинні бути виділені з підпорядкування загальній адміністративно-державній системі управління і поряд з органами місцевого самоуправління мають отримати органи автономного обласного законодавства та управління. Вищим органом української влади має стати сейм, який обирається загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням. Кордони України повинні бути визначені за етнічним принципом. Важливим моментом у пропонуваній М. Грушевським схемі забезпечення національно-державної автономії України є обстоювання прав національних меншин на її території. Меншини мають отримати правові гарантії “вільного існування і здійснення своїх національних і культурних запитів”⁹⁴.

В ідеях М. Грушевського, передусім у принципі національно-територіальної автономії України, як вважає російська дослідниця І. Міхутіна, “російські ліберали не безпідставно побачили ґрунт для етнічного регіоналізму та послаблення державної єдності Росії”⁹⁵. Повертаючись до теми діяльності УРДП за часів першої російської революції, поряд з думською діяльністю варто виділити ще добре

поставлену справу налагодження української періодики. Царський маніфест зняв перепони на українське друковане слово. 24 листопада 1905 р. у розвиток ідей маніфесту були видані тимчасові правила про друк, які дозволяли видання періодичної літератури мовами народів Росії, ліквідовували попередню цензуру. Вже у листопаді 1905 р. на кошти і зусилля родини Шеметів у Лубнах вийшла перша на території Наддніпрянської України україномовна газета “Хлібороб”. У грудні розпочалося в Полтаві, а потім було перенесено до Києва видання журналу “Рідний край”. 1 січня 1906 р. український читач отримав перше число щоденної газети “Громадська думка”, яка у серпні того ж року була заборонена, але швидко відновилася під назвою “Рада”. 1906 р. Б. Грінченко почав видання журналу “Нова громада”, а завдяки ініціативі М. Грушевського до Києва у 1907 р. було переведено редакцію “Літературно-наукового вістника”. Його ж зусиллями 1907 р. у Києві було створено Українське наукове товариство за зразком Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові.

У 1905 р. у Східній Україні набули поширення “Просвіти”. Перша з них виникла 8 жовтня 1905 р. в Катеринославі. В 1906—1907 рр. з’явилася ціла мережа “Просвіт”, які мали характер літературно-освітніх та мистецьких національних товариств. Одночасно “Просвіти” вели агітаційно-пропагандистську діяльність, поширювали і навіть видавали літературу.

Поряд з “Просвітами” у містах засновувалися українські клуби. Під час революції 1905—1907 рр. в Україні з’явився ряд видавництв (“Шлях”, “Час”, “Дзвін”, “Лан”), завдяки яким українська книжка ставала масовою і доступною для читача.

Безумовно, це все можна віднести до активу діяльності ліберально-демократичних українських кіл та їх партії — УРДП. Проте в масовій політичній роботі великих успіхів у партії не було. Вона залишалася переважно партією української інтелігенції.

Отже, на початку ХХ ст. український рух стрімко вийшов за межі вузької українофільської діяльності. Нове покоління українських діячів піддало культурництво різкій критиці і заявило про розрив з ним. У зв’язку з цим українським рухом опановують політичні ідеї, відбувається організаційна перебудова руху на партійній основі. В Україні з’являється кілька центристських та лівоцентристських партій, які виявляють особливу увагу до соціальних проблем. Першість тут належала Революційній українській партії, а згодом її спадкоємиці — Українській соціал-демократичній робітничій партії. Переважно національно орієнтованими були Українська народна партія та Українська радикально-демократична партія. Серед національних українських гасел цього часу домінували гасла національно-територіальної автономії України.

Українські партії об'єднували переважно молоду українську інтелігенцію і за своєю чисельністю поступались російським політичним партіям, які створювалися в цей же час. Національне питання стало водорозділом, який унеможливив спільну практичну діяльність цих партій, а з боку російських консервативних громадсько-політичних об'єднань воно викликало неприховану агресію.